

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З
СИНДРОМОМ ДАУНА ДО ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи КорО1-М20z
спеціальності
016 Спеціальна освіта
Тощук Марія Іванівна

Керівник:
Михальська С.А., доктор
психологічних наук, доцент кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2021 року

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З СИНДРОМОМ ДАУНА ДО ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	6
1.1. Характеристика поняття «адаптація» та її видів.....	6
1.2. Вивчення проблеми адаптації дошкільників у психолого-педагогічній літературі	19
1.3. Особливості адаптації дітей дошкільного віку з синдромом Дауна.....	29
Висновок до розділу.....	37
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З СИНДРОМОМ ДАУНА ДО ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	38
2.1. Критерії і показники адаптованості дітей дошкільного віку з синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти на констатувальному етапі дослідження	38
2.2. Шляхи оптимізації адаптації дитини із синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти.....	57
Висновок до розділу	70
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73

ВСТУП

Актуальність проблеми адаптації дітей підтверджують наукові дослідження великої кількості відомих психологів і педагогів, на думку яких, ступінь вираженості адаптаційних порушень пов'язаний з такими факторами: організацією навчально-виховного процесу в закладі дошкільної освіти; попередніми умовами виховання; міжособистісними взаєминами дорослих і дітей; рівнем прихильності дитини до матері; соціальними умовами тощо.

Заклад дошкільної освіти є інститутом соціалізації дітей на першій її стадії, а група однолітків представляє собою форму суспільства, де дитина дошкільного віку знайомиться з соціальними нормами, оволодіває конкретними соціальними навиками для взаємодії з соціумом.

Вивчення особливостей адаптації дітей з синдромом Дауна у дошкільному віці зумовлена, перш за все, потребами педагогічної та психологічної практики. Діти з синдромом Дауна зазнають значних труднощів під час адаптації до умов навчального закладу, зокрема у дошкільному віці. Це перешкоджає процесу їхньої соціалізації, штучно ізолює таких дітей, утруднює розкриття внутрішнього потенціалу.

Проблеми соціальної адаптації дітей до закладу дошкільної освіти вивчається дошкільною педагогікою стосовно, здебільшого, дітей раннього та молодшого дошкільного віку (Н. Аксаріна, Н. Ватутіна, Т. Жаровцева та ін.). Деякі аспекти адаптації старших дошкільників стали предметом дослідження окремих наукових праць. Розглядалося виховання емоційно позитивного ставлення дітей до відвідування дошкільного закладу (А. Колесник); особливості соціалізації 6-7 річних дітей в різних умовах життєдіяльності (С.Курінна).

В. Колосова, Й. Гурал-Пулроле відзначають, що соціальна адаптація дітей з синдромом Дауна – це досить трудомісткий і тривалий процес, в якому задіяні всі члени сім'ї та команда фахівців. Правильна і безперервна робота з

набуття дітьми з синдромом Дауна соціального досвіду в подальшому буде сприяти їх соціалізації та інтеграції в звичайне середовище однолітків.

Зауважимо, що ґрунтовне та різноспрямоване наукове вивчення широкого спектра проблем психокорекції дітей з синдромом Дауна, мало охоплює дослідження особливостей їх адаптації в дошкільному віці. Тому актуальність даної проблеми, її недостатня теоретична розробка зумовили вибір теми дипломної роботи магістра: «Особливості адаптації дітей дошкільного віку з синдромом Дауна до дошкільного закладу».

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей адаптації дітей дошкільного віку з синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури щодо з'ясування стану розробленості проблеми дослідження.
2. Визначити рівні адаптованості дітей дошкільного віку з синдромом Дауна до умов закладу дошкільної освіти.
3. Описати шляхи оптимізації адаптації дитини із синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти.

Об'єкт дослідження: процес адаптації дітей дошкільного віку з синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти.

Предмет дослідження: особливості та шляхи успішної адаптації дітей дошкільного віку з синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння та узагальнення матеріалів досліджень з проблеми дослідження; емпіричні – спостереження, бесіда, анкетування; статистичні – математична обробка експериментальних даних.

Місце проведення дослідження: Буковинський обласний центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів «Особлива дитина» та Санаторний дошкільний навчальний заклад № 34 м. Чернівці. Загальну вибірку досліджених склали 8 дітей дошкільного віку з типовим розвитком та 8 дітей дошкільного

віку з синдромом Дауна (у чотирьох дітей спостерігається ще міопія, і ще в інших чотирьох ЗНМ III рівня розвитку), 16 батьків, 8 вихователів.

Практичне значення роботи: здобуті результати можуть бути використані для підготовки та підвищення кваліфікації корекційних педагогів, практичних психологів та вихователів закладів дошкільної освіти.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані на звітних наукових конференціях студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2021 р.; за результатами роботи опублікована стаття.

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки до розділів, висновки, список використаних джерел. Робота містить 8 таблиць.

ВИСНОВКИ

1. Адаптація – це динамічний процес, завдяки якому рухливі системи живих організмів, незважаючи на мінливість умов, підтримують стійкість, що необхідна для існування, розвитку, продовження роду. Особливостями соціальної адаптації старшого дошкільника є: усвідомлення ним себе суб'єктом діяльності; бажання бути включеним у нове оточення; орієнтація на суспільні функції людей, норми, сенс їхньої поведінки та діяльності; суб'єктивне ставлення до соціальних цінностей, розуміння своєї належності до дитячого колективу; прагнення до розширення соціальних контактів; прихильне ставлення до одних груп дітей та відмова від спілкування з іншими. До чинників, що впливають на адаптацію дітей із синдромом Дауна відносить наступні: вік дитини. поведінка дитини; досвід дитини; індивідуальні особливості дитини; взаємодія з сім'єю; підготовленість середовища, яке дитина має вивчати; передбачувана послідовність подій; стан здоров'я; особливості темпераменту.

2. За результатами експериментального дослідження у більшості дітей дошкільного віку як з типовим розвитком, так і з синдромом Дауна виявлено середній рівень адаптації до закладу дошкільної освіти. Що проявляється у нестабільному емоційно позитивному стані / стані мінливого емоційного ставлення до відвідування дитячого садка; нестабільній позитивній або суперечливій мотивації; позитивному / пасивно-очікувальному ставленні до гри; діти користуються вдома побутовими приладами, знають, що і де знаходиться (поліклініка, пошта ін.), досить вільно орієнтуються та діють у знайомому просторі та ситуації. Проте значна частина дітей з синдромом Дауна (17,5%) мають низький рівень, що свідчить про необхідність проведення додаткових заходів із покращення рівня адаптації дошкільників до закладу дошкільної освіти.

3. Для успішної адаптації дитини з синдромом Дауна до закладу дошкільної освіти необхідно розширити коло соціальних контактів,

спілкування; забезпечити урахування органічних потреб дитини та поступове привчання до режиму закладу дошкільної освіти; забезпечити єдність родинного та суспільного виховання, вимог, які пред'являються дитині; організувати різноманітну і змістовну діяльність у відповідності до інтересів та потреб дитини; забезпечити емоційний комфорт, задоволення від перебування в закладі дошкільної освіти; підготувати вихователів до педагогічного керування процесом адаптації дітей з синдромом Дауна. Особливого значення набуває використання ігрових технологій, що дозволяють поєднувати в собі елементи пізнавальної, дослідницької та творчої діяльності в рамках проектів і організації інтерактивних дитячо-батьківських подій, поєднання різних видів діяльності в процесі розвиваючих ігор, побудованих на певному сюжеті, сприяє розвитку емоційної, мовної, рухової і пізнавальної сфер у дошкільнят з синдромом Дауна.

Проте виконання завдань дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребують, зокрема, питання взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї дитини з синдромом Дауна в період адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни М. : Мысль. 1991. 299 с.
2. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах. / упоряд. Т. Червона К. : Шк. світ, 2008. 128 с.
3. Алексеевко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики. К., 2007. 153 с.
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. СПб : Питер, 2001. 288 с.
5. Андреева Г.М. Психология социального познания. М.: Аспект Пресс, 1997. 239 с.
6. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. №1. С. 92-100.
7. Барашнева Ю.И. Синдром Дауна. Медико-генетический и социально-психологический портрет. Москва: Триада X, 2007. 280 с.
8. Баряева Л.Б., Вечканова И.Г., Загребяева Е.В. Театрализованные игры в коррекционно-развивающей работе с дошкольниками / Под ред. Л.Б. Баряевой, И.Г. Вечкановой. СПб.: КАРО, 2009. 256 с.
9. Битянова М.Р. Адаптация ребенка в школе: диагностика, коррекция, педагогическая поддержка: Сб. метод. мат. для админ., педагогов и шк. психол. М.: Образоват. центр «Педагогический поиск», 1997. 112 с.
10. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Д.И.Фельдштейн (ред.). М. : Междунар. пед. академия, 1995. 209 с.
11. Бурсова С.С. Адаптація дитини до умов дошкільного навчального закладу як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічні науки : збірник наукових праць*. Вип. 1. Полтава, 2011. С. 49–53.
12. Волкова С.С., Готалевич Є.В. Фізична реабілітація дітей 3–6 років з синдромом Дауна. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків, 2009. №6. С.2–5.

13. Выготский Л.С. Детская психология. Собр. соч. : В 6-и т. М. : Просвещение, 1984. Т.4. 432 с.
14. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Просвещение, 1991. 385 с.
15. Гаврилушкина О. П. Об организации воспитания детей с недостатками умственного развития. *Дошкольное воспитание*. 1998. №2. С. 67-71.
16. Ган Ю. Проблема социальной адаптации личности: филос.-соц. аспект Автореф. дисс.... канд филос. наук. Свердловск, 1982. 18 с.
17. Гаяш О.В. Поради вчителям щодо навчання дітей з особливими освітніми потребами у класі з інклюзивним навчанням : Методичні рекомендації. Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2014. 108 с.
18. Давыдов В.В. Психическое развитие в младшем школьном возрасте. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского. М. : Педагогика, 1990. 288 с.
19. Давыдов В.В. Требования современного начального обучения к умственному развитию детей дошкольного возраста. *Дошкольное воспитание*. 1970. № 4. С.50-54.
20. Давиденкова Е. Ф., Либерман И. С. Клиническая генетика. Л. : Изд-во «Медицина», Ленинградское отделение, 1975. С. 76-80.
21. Дитина : Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років. наук. кер. проекту: О. В. Проскура та ін. : Київ. 2016. 304 с.
22. Дичківська І.М. Монтессорі: Теорія і технологія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. 304 с.
23. Жаровцева Т. Г. Адаптация детей дошкольного возраста к условиям общественного воспитания (на материале круглосуточной группы): дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 К., 1991. 161 с.
24. Жиянова П. Л. Формирование навыков общения и речи у детей с синдромом Дауна : Пособие для родителей. М. : Благотворит фонд «Даунсайд Ап», 2013. 140 с.

25. Забрамная С. Д., Исаева Т. Н. Изучаем обучая: рекомендации по изучению детей с тяжелой умственной отсталостью : из опыта работы. М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2002. С. 24.

26. Забрамная С. Д. Психолого-педагогическая диагностика умственно отсталых детей: учебник для дефектол. фак. пед. вузов и ун-тов: рек. М-вом образования РФ 2-е изд., перераб. М.: Просвещение: Владос, 1995. 112 с.

27. Завацька Н.Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі: монографія. Луганськ: Вид-во ім. В. Даля, 2012. 320 с.

28. Заїка Н. Супровід новачків: організовуємо роботу. *Практичний психолог: дитячий садок*. 2018. №5. С. 4-7.

29. Запорожец А.В. Психическое развитие ребенка. Избр. психол. труды: в 2 т. / А.В. Запорожец; под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. М. : Педагогика, 1986. Т1. 318 с.

30. Захарова Н. М. Адаптація дітей дошкільного віку до сучасного соціального простору. Монографія. Донецьк : вид-во «Ноулідж». 2010. 218 с.

31. Захарова Н.М. Ігрові техніки на допомогу в адаптації. *Палітра педагога*. 2004. № 4. С.11-13.

32. Захарова Н.М. Соціальна адаптація старших дошкільників: особливості, показники, рівні. *Збірник наукових праць*. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. Кн. 1. С. 43.

33. Каньоса Н. Адаптація дітей раннього віку до умов закладів дошкільної освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут педагогіки НАПН України ; [гол. ред. Лабунець В. М.]. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 24 (1–2018), ч. 2. С.3.

34. Колесник А. Г. Воспитание у детей эмоционально положительного отношения к дошкольному учреждению : дисс.... кандидата пед. наук : 13.00.01. Одесса, 1994. 149 с.

35. Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. М. : Просвещение, 1988. 265 с.
36. Колосова О.В. Соціальна адаптація дітей з синдромом Дауна. *Молодий вчений*. 2018. № 5.2 (57.2), травень. С. 49-53.
37. Кондратьев Р.Р. Общение и развитие личности в учебной деятельности Экспериментальные исследования правилам психологической психологи. М., 1979. С. 67-68.
38. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. К. : Освіта, 1998. 256 с.
39. Кононко О. Л. Шкільна адаптація та психологічний вік. *Початкова школа*. 2002. № 1. С. 5–10.
40. Костюк Г.С. Актуальні питання навчання і розвитку молодших школярів. К.: Радянська школа, 1970. 205 с.
41. Кравченко Р.И. Социальная реабилитация инвалидов с умственной отсталостью: обучение основным социальным навыкам. К., 2007. 336 с.
42. Кравцов С.О. Теоретичне бачення соціальної адаптації: стан, погляди, підходи. *Український соціум*. 2008. №3. С.83-96.
43. Кузнецов И. С. Адаптация как функция развития личности. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1991. 76 с.
44. Курінна С. М. Особливості соціалізації дітей 6-7 років в різних умовах життєдіяльності : дис.... кандидата пед. наук : 13.00.05. Слов'янськ, 2004. 246 с.
45. Лазурский А.Ф. Школьные характеристики. Спб. : Изд. К.Л.Риккера, 1913. 214 с.
46. Лаутеслагер П.Е. Двигательное развитие детей раннего возраста с синдромом Дауна. М. : «Монолит», 2013. 356 с.
47. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М. : Политиздат, 1977. 304 с.
48. Леонтьев А.Н. Избр. психол. произведения: В 2-х т. М. : Педагогика, 1983. Т.2. 320 с.

49. Лисина М.И., Капселя Г.И. Общение со взрослыми и психологическая подготовка детей к школе. Калинин, 1987. 167 с.

50. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи. Отв.ред. Ю.М.Забродин, Е.В.Шорохова. М. : Наука, 1984. 444 с.

51. Лукашевич М. Соціалізація: виховні механізми та технології. Навч.-метод. посібник. К. : ІЗМН, 1998. 112 с.

52. Лукашевич Н. П. Социология воспитания: краткий курс лекций. К. : МАУП, 1996. 180 с.

53. Малеева О. В. Психологічні особливості дезадаптації старших дошкільників та шляхи її подолання : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.07 Держ. закл. "Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського". 2013. 20 с.

54. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: учеб. пособие для вузов. М.: Гардарики, 1997. 234 с.

55. Медведева Т. П. Развитие познавательной деятельности детей с синдромом Дауна. Пособие для родителей М. : Монолит, 2007. 80 с.

56. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации: автореф. дис.... канд. филос. наук. Л., 1974. 24 с.

57. Мотков О.С. Адаптаційні механізми особистості. *Психологія і особистість*. 2019. N1(15). С. 22-36.

58. Мухина В.С. Детская психология. М. : ООО АПРЕЛЬ Пресс, 2000. 352 с.

59. Насвитене Д. Й. Психологические особенности детей с адаптационными расстройствами и их психологическая коррекция. С-Пб. : Смысл, 1997. 138 с.

60. Нечай С. П. Адаптація дітей-сиріт до нових умов життя. *Дошкільне виховання*. 2001. № 6. С. 18–19.

61. Новикова Е.В. Особенности обучения и проявления школьной дезадаптации у младших школьников и подростков Общение и формирование личности школьника. М. : Педагогика, 1987. С. 54-56.

62. Новикова Л.И. Педагогика детского коллектива. М. : Педагогика, 1978. 300 с.

63. Палій А. А., Гоян І. М. Методи діагностики психічного розвитку дітей / За ред. А.А. Палія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 652 с.
64. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М. : Мысль, 1971. 351 с.
65. Пелуговский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии. *Вопросы психологи.* 984. № 4. С. 67-69.
66. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд., стереотип. М. : Издательский центр «Академия», 2000. 512 с.
67. Печенко І. П. Соціалізація дітей в умовах сільських навчально-виховних комплексів. Умань, 2002. 237 с.
68. Пихтіна Н. П. Організаційно-педагогічні умови адаптації дошкільників до ДНЗ : навч. посіб. Ніжин : Вид-во НДПІ імені Миколи Гоголя, 2012. 338 с.
69. Поліщук В. М. Психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку : дис.... кандидата психол. наук : 10.00.07. К., 1995. 185 с.
70. Практическая психология образования / Под ред. И.В. Дубровиной: учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений. М. : ТЦ «Сфера», 2000. 528с.
71. Психология. Словарь / Под общ.ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М. : Политиздат, 1990. 494 с.
72. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. М. : Просвещение, 1996. С. 264-270.
73. Оверчук В. А. Особливості підтримуваного працевлаштування молоді із синдромом дауна: психологічний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2019. № 3(3). С. 241-255.
74. Рубчевский К.В. Социализация личности: интериоризация и социальная адаптация. *Общественные науки и современность.* 2003. №3. С.147-151.

75. Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности Проблемы общей психологии. М. : Педагогика, 1973. 242с.

76. Садова І.І. Арт–терапія як сучасний метод у системі соціальної роботи педагога з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2015. С. 197–205.

77. Салтишева В.А. Школа М. Монтессорі – ключ до дитячих сердець. Нова педагогічна думка. 2004. С. 16–19.

78. Семиченко В.А. Психология деятельности. К. : Издатель Ешке А.Н., 2002. 248 с.

79. Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие для студ. высш.уч. завед. / Авт.-сост. Л. Мардахаев. М. : Изд. Центр «Академия», 2002. 368 с.

80. Стребелева Е. А. Формирование мышления у детей с отклонениями в развитии: Книга для педагога-дефектолога М. : Владос, 2004. 184 с.

81. Соколова Г. Б. Психологічний супровід школярів із синдромом Дауна: Монографія. Чернівці: Букрек, 2018. 344 с.

82. Социальная адаптация детей в дошкольных учреждениях [под ред. Р. В. Тонковой-Ямпольской, Е. Шмидт-Кольмер, А. Атанасовой-Вуковой]. М. : Медицина, 1980. 231 с.

83. Теплюк С. Посмішка малюка в період адаптації. *Дошкільне виховання*. 2006. № 3. С. 29–35.

84. Тертична Н. А., Головань Г. О. Характеристика динаміки змін розвитку емоційної сфери дітей з синдромом Дауна дошкільного віку в рамках інклюзивної освіти. *Науковий Вісник національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. № 2. 2009. С. 148-154.

85. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. М. : Педагогика, 1989. 208 с.

86. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г. И. Царегородцева. М. : Мысль, 1975. 277 с.

87. Фурман А. В. Методика визначення особистісної адаптованості вчителів і учнів. *Освіта і управління*. К., 1998. С. 105–125.

88. Чумак Л. В. Науково-теоретичні основи проблеми соціальної адаптації. *«Молодий вчений»*. №12 (39) грудень, 2016. С. 542-545.

89. Шинтарь З.Л. Введение в школьную жизнь. Пособие для студентов пед. вузов. Гродно: ГРГУ, 2002. 263 с.

90. Шкляр Н. А. Формування позитивного ставлення у дітей четвертого року життя до закладу дошкільної освіти. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.08 дошкільна педагогіка. Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Київ, 2019. 24 с.

91. Шльонська О.О. Розгляд поняття «адаптація» з погляду системного підходу. *Актуальні проблеми психології*. Том III. : Консультативна психологія і психотерапія : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / За ред. Максименка С.Д. Інститут психології ім.Г.С.Костюка НАПН України; Видавець Лисенко М.М., 2013. Вип. 9. С. 253-263.

92. Штрасмайр В. Обучение и развитие ребенка раннего возраста / Пер. с нем. А. А. Махлина, Н. М. Назаровой. М. : Издательский центр «Академия», 2002. 240 с.

93. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. М. : Педагогика, 1989. 560 с.

94. Юрчук В. В. Современный словарь по психологии. Минск: Современное слово, 1998. 767 с.